

ILK SIVILIZATSIYA TARIXI

Abdiyeva Setora Ilyos qizi

QarDu talabasi

Hamma o'z tarixini ulug'laydi. Lekin bizning mamlakatimizdek boy tarix va bobokalonlarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo'q. Bu merosni chuqur o'rganishimiz, xalqimizga, butun dunyoga yetkazib berishimiz zarur.

SH. MIRZIYOYEV

Annotatsiya: *“Sivilizatsiya” so'zi insoniyat tarixidagi sifat chegarasini belgilash bilan bog'liq. Bu kontseptsiyaning paydo bo'lishi ma'rifatchilik davridagi Yevropa fan va adabiyotining yutug'idir. Ammo tsivilizatsiyaning birinchi tushunchalari ancha oldin paydo bo'lgan. Qadim zamonlarda odamlar o'z dunyosini boshqalarning dunyosi bilan taqqoslay boshladilar. Antik davr sivilizatsiya darajasi bilan belgilanmagan bo'lsa-da, ular vahshiylikni past rivojlanish darajasiga qarama-qarshi qo'yishdi.*

Kalit so'zlar : *Sivilizatsiya, antik davr, varvar, madaniyat, O. Shpingler, A. Fergyson, Mirabbo, Egey sivilizatsiyasi, Misr sivilizatsiyasi, temir davri.*

Sivilizatsiya so'zi insoniyat tarixidagi sifat chegarasini belgilash bilan bog'liq. Ushbu tushunchaning yuzaga kelishi Ma'rifatparvarlik davridagi Yevropa fani va adabiyotining yutug'idir. Ammo sivilizatsiya haqidagi ilk tushunchalar ancha ilgari yuzaga kelgan. Qadimgi davrlardayoq insonlar o'zlarining dunyolarini o'zgaralar dunyosi bilan solishtira boshlashgan. Antik davrda sivilizatsiya so'zi bilan belgilanmasa-da, o'z taraqqiyot darajalariga varvarlikni qarama-qarshi qo'yganlar.

Sivilizatsiya so'zi lotincha sivilis - fuqarolikka, davlatga, shaharga taalluqli ma'nolarini anglatuvchi o'zakdan kelib chiqqan. U "silvaticus", ya'ni lotinchadan tarjima qilganda qo'pol, yovvoyi so'ziga qarshi ma'noda qo'llanilgan. Sivilizatsiya tushunchasi “madaniyat” tushunchasi bilan uzviy bog'liq ravishda paydo bo'lgan. Dastlab madaniyat va sivilizatsiya tushunchalari sinonim sifatida qo'llanilgan, ammo bora-bora bu ikki atama o'rtasida farq paydo bo'ldi. Masalan, nemis faylasufi I.Kant bu tushunchalar o'rtasidagi yaqinlik va tafovut mavjudligini ko'rsatib o'tgan edi. Bu atamani birinchi marta fransuz mutafakkiri katta Miraboning 1757-yilda bosilib chiqqan «Kishilarning do'sti yoki aholi to'g'risidagi risola» kitobida tilga olingan. Shotlandiyalik A.Fergysonning 1767-yilda nashr qilingan «Fuqaroviy jamiyat tarixi tajribasi» asari nomida ham ushbu atama ishlatilgan.

Ma'rifatchilik davri (XVIII asr) faylasuflari tomonidan «sivilizatsiya» atamasi yevropaliklar jamiyatining ma'rifatsiz «varvar»-lardan ustunligini ko'rsatadigan, aql-idrok va adolatga asoslangan borliqning muhim tomonlari va holatlarini ifodalash ma'nosida qo'llangan. Keyinroq bu so'zni T.Jufrua (Fransiya) har bir xalqning etnografik qiyofasini ifodalaydigan ma'noda ishlatgan.

Ko'pchilik faylasuflar "sivilizatsiya" deganda jamiyatning moddiy-texnika yutuqlarini, "madaniyat" deganda esa faqat uning ma'naviy qadriyatlarini tushunishgan. XX asr boshlariga kelib, nemis faylasufi O.Shpengler "Yevropa quyoshining so'nishi" asarida madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarini bir-biriga qarama-qarshi qo'ydi. Uning fikricha, sivilizatsiya madaniyatning eng yuqori bosqichi bo'lib, undan keyin esa madaniyat asta-sekin inqirozga yuz o'giradi. Nemis faylasufi sivilizatsiya deganda texnik- mexanik jarayonlar majmuini nazarda tutgan.

Madaniyatning paydo bo'lishi insoniyatning yovvoyilikdan keyingi davri bilan bog'liq bo'lsa, sivilizatsiya - tarixiy jarayon, ijtimoiy hodisadir. Sivilizatsiyaning rivojlanishi jamiyatni yuksaltirishga olib keladi, natijada bu jamiyat fuqarolar erkinligini ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Sivilizatsiyali hayot insonni madaniyatli qiladi va uning har tomonlama kamol topishi uchun shart-sharoit yaratadi.

Sivilizatsiya kategoriyasining serqirraligi va ko'p serma'noligi tufayli unga aniq ta'rif berish mushkul. "Sivilizatsiya" ning yuzdan ortiq ta'riflari mavjud bo'lib, har bir o'ziga xos ta'rifida ijtimoiy hayotning ma'lum tomonlari, jihatlariga alohida urg'u beriladiki, bu umuman sivilizatsiyaning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyatini to'laroq anglab etishga xizmat qiladi.

Sivilizatsiya tushunchasining tarixiy-falsafiy mohiyati - tarixiy jarayonning birligi va ushbu jarayon davomida insoniyatning moddiy-texnik hamda ma'naviy yutuqlarning majmui. Sivilizatsiya umumjahon tarixiy jarayonining ijtimoiylikning ma'lum darajasiga erishish bilan bog'liq bosqichini ham anglatadi. Sivilizatsiyaning yana bir ma'nosi - madaniyatning zamon va makonda chegaralangan tarixiy tipi (Misr sivilizatsiyasi, Mesopotamiya sivilizatsiyasi va b.). Sivilizatsiya madaniyatso'zining sinonimi sifatida, ko'pincha moddiy madaniyat ma'nosida ham qo'llaniladi.

Sivilizatsiya (lot. *civilis*) - fuqarolikka, davlatga taalluqli, tamaddun – 1) keng ma'noda – ongli mavjudotlar mavjudligining har qan-day shakli; 2) madaniyat so'zining si-nonimi. Bu termin ko'pincha moddiy madaniyat ma'nosida xam qo'llaniladi; 3) madaniyatning zamon va makonda chegaralangan tarixiy tipi (Misr S.si, Mesopotamiya S.si va boshqalar); 4) yovvoyilik va

vahshiylikdj keyingi ijtimoiy taraqqiyot bosqichi. "S." tushunchasi 18-asrda "madaniyat" tushunchasi bilan uzviy bog'liq ravishda paydo bo'lgan. Fransuz faylasuf ma'rifatparvarlari akd va adolatga asoslangan jamiyatni S.lashgan jamiyat deb bilganlar. Ko'pchilik faylasuflar "S." deganda jamiyatning moddiy-texnika yutuqlarini, "madaniyat" deganda esa fakat uning ma'naviy qad-riyatlarini tushunishgan. Ulardan ayrimlari bu tushunchalarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yganlar. Chunonchi, O. Shpengler fikricha, "S." har qanday madaniyat taraqqiyotining muayyan tugal boskichini bildiradi. S.ni bunday davr tanazzuli sifatida tushunish madaniyatning bir butunligi va tabiiyligiga ziddir.

Tamaddun yoki sivilizatsiya – jamiyatning rivojlanganlik darajasini ko'rsatuvchi tushuncha, madaniyat, fan, texnika, din va hokazoni o'z ichiga oladi. Tamaddun inson jamiyatining ongli ekanligiga urg'u berib, uni boshqa har qanday ongsiz jamiyatdan farqlaydi.

„Sivilizatsiya“ so'zi lotinchada fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga fransuz faylasuflari tomonidan nisbatan yaqin vaqt – ikki asr oldin kiritilgan bo'lib, tafakkur va erkinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarni tavsiflash uchun qo'llanilgan. Umuman olganda sivilizatsiya rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning oqilona tashkil etilgan tuzumi sifatida talqin etiladi. Jamiyat taraqqiyotini sivilizatsiya nuqtai-nazaridan o'rganishda sivilizatsiyalarning almashuvi nazariyasi muhim o'rin tutadi. Bu nazariya tarafdorlari quyidagi 7 ta bosqichdan iborat sivilizatsiyani ajratib ko'rsatadilar:¹

davomiylik muddati 30-35 asrni o'z ichiga olgan neolit davri;

davomiylik muddati 20-23 asrni o'z ichiga olgan sharqiy quldorlik davri (bronza asri);

davomiylik muddati 12-13 asrni o'z ichiga olgan antik davr (temir asri);

davomiylik muddati 7 asrni o'z ichiga olgan erta feodal davri;

davomiylik muddati 4,5 asrni o'z ichiga olgan industrlashishdan oldingi davr;

davomiylik muddati 2,5 asrni o'z ichiga olgan industrial davri;

davomiylik muddati 1,3 asrni o'z ichiga olgan yuqori industrlashish davri.

Bu qayd qilingan bosqichlardan ko'rinib turibdiki, ushbu nazariyada turli qarashlar va yondashuvlarni aralashtirish holatiga yo'l qo'yilib, jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini ajratishning aniq bir mezoni yoki belgisi mavjud emas.

¹ https://uz.wikipedia.org/wiki/Qadimgi_Yunoniston

Ilk sivilizatsiyalar Yunoniston Egey sivilizatsiyasi, Misr, Mesopotamiya. Xitoy, Hindiston kabi davlatlarda vujudga kelgan. Misol uchun: Antropologik va arxeologik dalillar o'ninchi ming yillikda Nil bo'yida don maydalovchi va dehqonchilik madaniyati mavjudligini tasdiqlaydi B.C.E. Dalillar, shuningdek, Misrning janubi-g'arbiy burchagida, Sudan chegarasi yaqinida, 8000 yil mil. avv. Iqlim o'zgarishi va yoki haddan tashqari haddan tashqari ko'paytirish 8000 B.C.E. Qadimgi Misrning yaylovli dehqonchilik erlarini quritishni boshlagan va oxir-oqibat Saharani tashkil qilgan (mil. avv. 2500 yilda). Ilk qabilalar tabiiy ravishda Nil daryosiga ko'chib o'tdilar, ularda qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va yanada markazlashgan jamiyat rivojlandi. Uy hayvonlari allaqachon Osiyodan 7500 B.C.E. orasida olib kelingan edi. va 4000 B.C.E. Sharqiy Sahroda yettinchi ming yillikda pastoralizm va donli ekinlarni etishtirish dalillari B.C.E. Qadimgi Misrda kemalarning eng qadimgi ma'lum san'at asarlari miloddan avvalgi 6000 yilda mil. avv. Arnold J. Toynbining ta'kidlashicha, u aniqlagan 26 sivilizatsiya orasida Misr o'zining oldingi yoki merosxo'riga ega emas edi, lekin Misr dunyoga ko'plab g'oyalar va tushunchalarni meros qilib olganligi sababli, insoniyat umuman merosxo'r ekanligi to'g'risida bahslashish mumkin. Qadimgi Misrning matematik, tibbiyot va astronomiya sohalaridagi bilimlariga qo'shgan hissasi zamonaviy fikrni xabardor qilishda davom etmoqda. Misr dini endi asl shaklida bo'lmay turib, yahudiylik ham, nasroniylik ham Misr uchun ma'lum qarzdorlikni tan olishadi.

Egey sivilizatsiyasi Yunoniston va Egeydagi tarixdan oldingi sivilizatsiyalar uchun umumiy atama. Knossosning eng qadimgi aholisi, Kritdagi Minoan sivilizatsiyasining markazi, miloddan avvalgi VII ming yillikka to'g'ri keladi. Minoaliklar taxminan 2600 yildan 1450 yilgacha miloddan avvalgi davrda, ularning madaniyati Minoanlarga asoslangan Myenan madaniyati bilan almashtirilganda gullab-yashnagan.²

Xitoy bu dunyodagi eng qadimgi doimiy yirik sivilizatsiyalardan biri bo'lib, yozuv yozuvlari 3500 yillik tarixga ega. Xitoyda, ehtimol million yildan ko'proq vaqt oldin yashagan Homo erectus. Ehtimol, eng mashhur namunadir Homo erectus 1923 yilda topilgan Pekin odami (北京人) Xitoyda topilgan Homo sapiens yoki zamonaviy inson Xitoyga 65000 yil oldin Afrikadan kelgan bo'lishi mumkin. Protein-Xitoy guruchli pichanli qishloq xo'jaligiga oid dastlabki dalillar miloddan avvalgi 6000 yilgacha uglerod bilan bog'liq bo'lib, Xinzheng grafligi (新鄭縣), Henan (河南省) Peiligang madaniyati bilan bog'liq. Qishloq xo'jaligida aholining

² <http://library.ziyonet.uz/ru/book/download/79880>

ko'payishi, ekinlarni saqlash va qayta taqsimlash, shuningdek, hunarmandlar va ma'murlarni qo'llab-quvvatlash imkoniyati ortdi. Keyingi neolit davrlarida Xuang He (黄河) vodiysi madaniy markaz sifatida shakllana boshladi, u erda birinchi qishloqlar barpo etildi; Ularning eng arxeologik ahamiyati Banpo (半坡), Sian (西安) da topilgan.

Shang sulolasidan (商朝) qadimgi xitoy yozuvini eslatuvchi yozuvlari bo'lgan toshbaqalar chig'anoqlari taxminan 1500 yilda mil. Ushbu yozuvlarga ko'ra, Xitoy sivilizatsiyasining kelib chiqishi 5000 yildan ko'proq davom etishi mumkin bo'lgan shahar-shtatlardan boshlangan.

Erta Xitoy tivilizatsiyasining ba'zi bir asosiy diniy tushunchalari ko'p xitoyliklar Buddizm va Taoizm paydo bo'lishidan keyin ham davom etdilar. Jannat shaxsiyatga ega bo'lgan, ammo hech qanday shakldagi mavjudot bo'lmagan qudratli mavjudot sifatida ko'rilgan. Imperator "Osmon O'g'li" deb hisoblanar edi va u odatda har yilgi diniy marosimlarni o'tkazishda imperator sudiga rahbarlik qilgan. Unga xudo deb ishonishmadi, balki osmon bilan erning kuchlari o'rtasida vositachilik qilgan kishi edi. Imperator "Osmon mandatini" olib yuradi deb ishonilgan.

Sharq sivilizatsiyasi individ va jamoaning uzviy birligiga, inson va tabiatning yaxlitligiga asoslanganligi bois sharqlik o'zini jamoadan, tabiatdan ajrata olmas edi. U tabiatga ona sifatida qarar edi: sharqda tabiatning saxovati keng va cheksiz edi. Sharqlik jamoa fikrini qadrlash, hurmat qilish ruhida tarbiyalanar edi: tabiat ne'matlarini faqat o'zaro hamkorlikda o'zlashtirish mumkin edi. Sharq sivilizatsiyasi asosini tashkil etgan hinduizm, buddizm, islom dinlari inson bilan tabiat, inson bilan jamoa o'rtasidagi munosabatlarni yanada takomillashtirishga xizmat qilar, xristian dini singari jiddiy islohotlar (Reformatsiya)ga duch kelmagan edi.

Sharq sivilizatsiyasi o'zining uch ming yillik tarixi davomida inqirozlar nimaligini bilmas, barqaror va osoyishta edi. Chunki unda diniy dunyoqarash ilmiy dunyoqarashga nisbatan yetakchi mavqeini egallar edi. Ehtimol, shu boisdan ham Sharq sivilizatsiyasida dunyoviy ilm-fan va ilmiy falsafa emas, balki din va diniy falsafa kuchliroq rivojlangan edi.

Yevropa sivilizatsiyasi shaxsning individualligi, uning tadbirkorligi, ijodkorligi, noyob iste'dodiga asoslanar, har bir yevropalik bolalikdan «men» va «men emas»ni farqlash ruhida tarbiyalanar edi. Yevropa sivilizatsiyasi ilm-fan va texnika taraqqiyotiga, inson aql-zakovatining kuch-qudratiga tayanar va shu tufayli ham uning ravnaqi muqarrar ravishda inqiroz bilan almashinar edi.

Natijada O. Shpengler, N. Berdiyayev singari yevropalik tadqiqotchilar sivilizatsiyani madaniyatning inqirozi sifatida tavsiflagan edi.

Mamlakatimiz xalqlari keyingi 100–150 yil mobaynida yevropa xalqlari madaniyatining ilg'or yutuqlarini o'zlashtirish orqali milliy madaniyatni yanada takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'ldi. O'zbekiston o'zining tabiiy-geografik joylashuviga ko'ra G'arb va Sharq sivilizatsiyalarini bir-biri bilan bog'lab turadigan, ularning ilg'or yutuqlarini o'zlashtirish orqali o'ziga xos madaniyat va sivilizatsiya yaratgan, istiqbolga umid va ishonch bilan qaragan mamlakatdir. O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasiga qo'shilib borish tajribasini ilmiy asosda tadqiq etish, sivilizatsiyali taraqqiyotning muhim xususiyatlari va muammolarini ilmiy asosda o'rganish muhim ahamiyatga egadir.

XIX asr boshlaridan Yevropa ilmi doirasida sivilizatsiya va ijtimoiy taraqqiyot g'oyalarini kun tartibiga qo'yish orqali insoniyat o'tmishi bosqichlarini ifodalashga harakat qilindi. Buning natijasida tarixni haqqoniy yoki nohaqqoniy ko'rinishida qarash ham maydonga keldi. Keyinroq K.Marks insoniyatning ilk tashkiliy ifodasi bo'lgan ibtidoiy jamoadan keyingi davrni ham haqiqiy tarix emas, insoniyatning haqiqiy tarixi sotsializmdan boshlandi, deb da'vo qilganida ayni shu pozitsiyada turgan edi.

Sivilizatsiya tushunchasi. Amerikalik antropolog L.G.Morgan «Qadimgi jamiyat» degan asarida sivilizatsiyaning insoniyat o'tmishini xuddi A.Fergyussen kitoblarida yoritilganidek, yovvoyilik va varvarlik bosqichlaridan keyingi tarixini ifodalash uchun qo'lladi. Ayni shu ma'noda sivilizatsiyani hozirgi amerikalik olim O.Tofler va boshqa ko'pgina olimlar ham qo'llamoqda. Shuningdek, «sivilizatsiya» atamasini ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida u yoki bu mintaqa yoki etnos rivojlanishi darajasining ifodasi ko'rinishida (ingliz-sakson tafakkuri doirasida Arnold Toynbi va boshqalar), hatto madaniyatning yakuni tarzida (Osvald Shpengler) tushunganlar.

Tushunchaviy maqomiga ko'ra sivilizatsiyada, birinchidan, jamiyatning taraqqiyotga o'tishi ifodalanadi. Ya'ni insoniyatning qon-qardoshlikka asoslangan jamiyati o'rnini kishilarning hududiyetnik tamoyilda tashkil topgan ijtimoiy-madaniy umumiyligi egallaydi. Bu umumiylikda, faqat o'ziga xos qonuniyatlar belgilovchi o'rin tutadi. Ikkinchidan, bu tushunchada kishilik dunyosi harakatining muhim shartlaridan bo'lgan mehnat taqsimotining tobora murakkablashib borishi, uning ketma-ket keladigan bosqichlarida insoniyat moddiy va ma'naviy boyligini tobora ko'paytirish o'z ifodasini topadi.

Uchinchidan, insoniyat ilgarilama harakatida u erishgan darajani anglatgani bilan sivilizatsiya evristik – bilish ahamiyatiga molikdir. Bularga asoslanib

sivilizatsiyaga quyidagicha ta'rif berish mumkin: unda keng ma'noda sotsiumning muayyan sifat holati, tor ma'noda esa uning har bir tarixiy bosqichlari tashkiliy tuzilishi tamoyillaridan tortib asosiy jihatlari namoyon bo'lishining shart-sharoitlari yig'indisigacha barchasi tushuniladi.

Hozirgi vaqtda «sivilizatsiya» tushunchasi ijtimoiy-gumanitar fanlarda markaziy o'rin tutmoqda. Uning yordamida insoniyat tarixi jarayonlarining turli-tuman kechishi masalalari to'laroq qamrab olinadi.

Dehqonchilikni yo'lga qo'yishda murakkab irrigatsion ishlarni bajarish uchun doimiy, o'troq yashash zarur edi. O'troqlikka o'tish bilan paydo bo'lgan manzilgohlar anchagina qulayliklarga, ba'zan esa tashqi devorlarga ega bo'lganlar. Bu esa boyliklar va tajriba nafaqat jamoa tasarrufi ko'rinishida, balki maxsus predmetlar (texnika) shakli va miqdori ko'rinishida ham to'planib borganini anglatadi. Faoliyat turlarining ko'payishi natijasida toshdan, yog'ochdan, suyakdan mehnat qurollari yasash, yerga ishlov berish, chorvachilik va dehqonchilik xomashyolariga qayta ishlov berish, kulolchilik buyumlari yasash, uy-joylar qurish va hokazolarga erishildi.

Xulosa o'rnida shuni keltirish lozimki, madaniyat va sivilizatsiya bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan, lekin o'ziga xos rivojlanish xususiyatlari va belgilari bilan ajralib turadigan ijtimoiy-tarixiy hodisalardir. Madaniyat insonning sotsial tabiati bilan bevosita bog'liq bo'lib, kishilik jamiyati mavjudligining zarur sharti hisoblanadi. Sivilizatsiyali taraqqiyotga erishish madaniy rivojlanishning noyob, betakror ekanligini anglatadi. Bir milliy madaniyatni boshqasidan ustun qo'yish nazariy jihatdan xato, amaliy jihatdan zararlidir. Milliy madaniyatlardagi rang-baranglik va o'ziga xoslik jahon xalqlari madaniyatidagi umumiylikni istisno etmaydi. Turli xalqlar madaniyatidagi umumiylik va mushtaraklikni qadrlash xalqlar va mamlakatlar o'rtasida tinchlik, hamkorlik, do'stlik munosabatlari rivojlanishiga, jahon sivilizatsiyasining ravnaq topishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. [L.B.Qodirova. Jahon sivilizatsiyalari tarixi \O'quv-uslubiy qo'llanma.\6-24-betlar.](#)

2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Qadimgi_Yunoniston

3. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/download/79880>

4. <https://uz.vikipedla.com/wiki/Civilization>

5. [https://fayllar.org/ilksivilizatsiyalar.](https://fayllar.org/ilksivilizatsiyalar)